

De pelgrimage van Jan van Berchem: een kwestie van correct dateren

Marc Bogaert, Universiteit Antwerpen

Samenvatting

Dit artikel beoogt Jan van Berchems pelgrimstocht naar Rome, Jeruzalem en Santiago de Compostella correct te dateren. In overeenstemming met de eerste publicatie over zijn reisverslag situeert men die pelgrimage sinds 1855 steevast in 1494. Kritisch onderzoek van de data en gebeurtenissen in dat reisverslag en een vergelijking met andere reisjournalen uit dezelfde periode tonen echter aan dat dit jaartal niet klopt. Een juiste datering is 1493.

Abstract

What this article aims to do is to assign an exact date to the pilgrimage to Rome, Jerusalem and Santiago de Compostela which Jan van Berchem set off for in a single journey. Following the first publication about his travelogue in 1855, his pilgrimage has been assigned to 1494. A critical analysis of the contents and the chronology of the travelogue and a comparison to other travelogues of the same era show that this date is false. It should be 1493.

E-mail
Marc.bogaert@
uantwerpen.be

1. INLEIDING

Op het einde van de vijftiende eeuw vertrekt een zekere Jan van Berchem uit Broechem op pelgrimstocht naar het Heilig Land.¹ Hij tekent nadien over zijn omzwervingen een zeer levendig en sterk persoonlijk verslag op, dat tal van wederwaardigheden, beschrijvingen en observaties bevat, maar ook de welhaast obligate droge opsommingen van kerken, heiligen, relieken en aflaten. De tekst werd daarom al eens gebruikt als bron voor publicaties van

¹ Broechem behoorde tot het hertogdom Brabant. Nu is het een deelgemeente van Ranst in de Belgische provincie Antwerpen.

historisch-anekdotische aard over pelgrimsreizen, waarin de auteurs karakteristieke en representatieve passages citeerden die pelgrims uit de Nederlanden tussen 1400 en 1650 over hun persoonlijke kruisweg naar en in het Heilig Land hadden opgetekend.²

Jan van Berchem beschrijft in zijn reisverslag overigens veel meer dan het Heilig Land alleen. Binnen het tijdsbestek van een jaar brengen zijn omzwervingen hem in Rome, Venetië, Jeruzalem, het Katharinaklooster aan de voet van de Sinaïberg, Caïro, Alexandrië, Rhodos, Dubrovnik, Bari, Monte Sant'Angelo, Napels, wederom Venetië, Milaan, Genève en op de pelgrimsroute naar Santiago de Compostella. Men kent in de middeleeuwen natuurlijk tal van bedevaartsoorden, maar Santiago, Rome en Jeruzalem zijn zeker de meest prestigieuze bestemmingen: de *peregrinationes maiores*. Het reisverslag van Jan van Berchem is dan ook behoorlijk uniek, want er bestaan maar weinig getuigenissen over een pelgrimstocht die de drie *peregrinationes maiores* in één keer weet te bestrijken. Andere voorbeelden zijn de pelgrimages van Arnold von Harff (1496-1499), een ridder uit Bedburg bij Keulen, en de Henegouwse koopman Jean de Tournay uit Valenciennes (1488-1489).³ Jan van Berchem is zeker hun evenknie, maar helaas is zijn reisverslag onvolledig. Na zijn tweede passage door Venetië begint hij aan een nieuw hoofdstuk van zijn relaas: '*Item dit es de pelgremage van Venegien naer Sint Iacops in Galissien ende meer ander pelgremagien die hier volghen*' (Hs. Gent, UB, 1309, p. 209). Op de volgende pagina's kan men zijn tocht nog slechts nalopen tot Béziers, enkele kilometers voorbij Montpellier. Het ontbreken van dit laatste deel van het drieluik heeft er waarschijnlijk toe bijgedragen dat deze tekst niet altijd de aandacht heeft gekregen die hij eigenlijk verdient. Het zou dan immers meteen het enige Middelnederlandse reisverslag over een pelgrimage naar Santiago de Compostella zijn!

² Voorbeelden zijn: Wasser, Ben (1983). *Nederlandse pelgrims naar het heilige land*. Zutphen: Terra; Vanhemelryck, Fernand (1994). *Kruis en wassende maan: pelgrimstochten naar het Heilig Land*. Leuven: Davidsfonds; Wasser, Ben (2014). *Dit is de pelgrimage van het Heilig Land en daaromtrent*. Hilversum: Verloren.

³ Von Groote, E. (1860). *Die Pilgerfahrt des Ritters Arnold von Harff von Cöln durch Italien, Syrien, Aegypten, Arabien, Aethiopien, Nubien, Palästina, die Türkei, Frankreich und Spanien, wie er sie in den Jahren 1496 bis 1499 vollendet, beschrieben und durch Zeichnungen erläutert hat*. Köln: Heberle. <<https://archive.org/details/diepilgerfahrtd00harfgoog>> [29 mei 2015]; Polak, L.L.G. (1958). *The pilgrim book of Jehan de Tournay (1488-9), being a critical edition of the Valenciennes MS 493*. Birbeck University of London (onuitgegeven doctoraal proefschrift). <<http://ethos.bl.uk/OrderDetails.do?did=1&uin=uk.bl.ethos.545927>> [29 mei 2015].

2. HET HANDSCHRIFT

Jan van Berchem heeft zijn relaas geschreven op basis van itineraria (middeleeuwse routeplanners), notities die hij ongetwijfeld onderweg had gemaakt, en beschrijvingen van bedevaartsoorden zoals de *Indulgentiae Ecclesiarum Principalium Urbis Romae*, een uiteenzetting over de relieken en aflaten van de zeven hoofdkerken van Rome (Bogaert, 2005, p. 65-75). Van dat oorspronkelijke handschrift heeft men rond het midden van de negentiende eeuw een kopie met genummerde pagina's gemaakt. Die kopie wordt bewaard in de Centrale Bibliotheek van de Universiteit Gent (Hs. Gent, UB, 1309). Het oorspronkelijke manuscript behoorde tot het privébezit van de Belgische senator graaf Prosper Christyn de Ribeaucourt (1796-1882). Dat handschrift was duidelijk een erfstuk, want Ambrosius van Meghem, een nazaat van Jan van Berchems broer en erfgenaam Anthoon, was gehuwd met Catharina Francisca Christyn van Ribeaucourt (Van Speybroeck, 1897, p. II). De huidige status van dat originele handschrift valt jammer genoeg niet onmiddellijk te achterhalen. De laatste graaf de Ribeaucourt overleed kinderloos in 2007.

De kopie is dan weer afkomstig uit het bezit van Jules de Saint-Genois, een Belgisch historicus, bibliothecaris, hoogleraar en politicus. Hoewel van Frans-talige afkomst is hij een vurig verdediger van de Vlaamse taalbelangen. In 1855 publiceert hij in de *Messenger des sciences historiques, des arts et de la bibliographie de Belgique* een artikel over het oorspronkelijke manuscript: *Jean van Berchem, voyageur brabançon du XVe siècle*. Hij beschrijft daarin het handschrift waarop de kopie teruggaat: '*Le manuscrit original, ou tout au moins une copie ancienne de cette relation, existe dans la bibliothèque de M. le comte de Ribeaucourt, sénateur à Bruxelles, qui a bien voulu le mettre à notre disposition. C'est un volume petit in-folio, relié en velours rouge et composé de 169 pages (papier)*' (de Saint-Genois, 1855, p. 461). Hij beschrijft ook hoe dat handschrift op de route naar Santiago abrupt ophoudt: '*Ici finit brusquement le voyage. Nous voyons cependant par quelques endroits de la relation, que notre voyageur se rendit aussi à St-Jacques en Gallice*' (de Saint-Genois, 1855, p. 468). Hij dateert in dat artikel bovendien de pelgrimstocht: '*De ce nombre est le voyage entrepris en 1494 en Terre Sainte par Jean van Berchem*' (de Saint-Genois, 1855, p. 461). Dat jaartal werd sindsdien in tal van repertoria overgenomen.⁴

⁴ Voorbeelden zijn: Tobler, T. (1867). *Bibliographica Geographica Palaestinae*. Leipzig: Hirzel, p. 61; Röhrich, R. (1890). *Bibliotheca Geographica Palaestinae: Chronologisches*

Wie niet louter op zoek is naar anekdotes, maar de tekst een beetje beter wil bestuderen, moet echter vaststellen dat deze datering maar moeilijk kan kloppen. In 1984 suggereerde de Duitse historicus Arnold Esch al dat men Jan van Berchems pelgrimage misschien in 1493 diende te situeren (Esch, 1984, p. 412). Verderop zal ingegaan worden op de reden waarom hij dit vermoedde. In 2002 dateerde de Nederlandse mediëvist Jaap Tigelaar deze pelgrimstocht dan weer zonder opgave van reden in 1495 (Tigelaar, 2002, p. 8). Het is onze bedoeling overtuigend aan te tonen in welk jaar men deze pelgrimage nu eigenlijk moet dateren.

3. JAN VAN BERCHEM

Over Jan van Berchem zelf is voorlopig nog niet zo heel veel geweten. Uit een akte die werd opgemaakt op datum van 13 februari 1492 blijkt wel dat ridder Aernout van Berchem geld nodig had om de reis naar het Heilig Land van zijn oudste zoon Jan te financieren: *‘Heer Aert van Berchem, ridder, Janssone, wilen tot Broechem, bekende dat hy om eene somme geldts [...] in de reyse van den heyligen lande tot Jherusalem, die Jan van Berchem, zyn wittich ende outste zoone aangenomen heeft te doene en by der hulpen goids in meyningen is te volvuerene, vercocht heeft wel ende wettelyck Wouteren van Ymmerseel, rentmeester der stadt van Antwerpen [etc.]’* (SR # 102, fo 194r; De Raadt, 1892, p. 267-268).

Filips de Schone benoemt Jan van Berchem later tot schout van Zandhoven en in 1516 benoemt Karel V zijn *‘amé et feal chevalier, conseiller et chambellan, sire Jean de Berchem’* tot schout van Turnhout. In 1517 mag hij de jonge keizer vergezellen naar Spanje. In 1520 neemt hij zijn functie als schout van Turnhout opnieuw op en hij oefent dit ambt uit tot 1523. Hij huwt zeker twee keer, maar overlijdt kinderloos (De Raadt, 1892, p. 269-270).

Verzeichnis der von 333 bis 1878 verfassten Literatur über das Heilige Land. Berlin: Reuther, p. 144-145; Jansen-Sieben, R. (1989). *Repertorium van de Middelnederlandse Artes-Literatuur.* Utrecht: Hes, p. 440; Kraack, D. (2000). *Europäische Reiseberichte des späten Mittelalters: eine analytische Bibliographie: Niederländische Reiseberichte.* Frankfurt am Main: Lang, p. 150-152.

4. DE JAARSTIJL

Hier begint de heylige pelgremage ende reyse van Jherusalem ende voorts van Sinter Kattelijnen gelyck ick Jan van Berchem begost ende gedaen hebbe, inden naem des vaders des soons ende des heyligen gheests, ende ter eeren van onser Liever vrouwen ende der heyligher jouffrou Sinte Katherinen. Dit geschiet int jaer ons heeren dusent vierhondert ende vier ende negentich. Jtem des donderdaechs den vij dach van Meerte soe reysden wij, Jors van Melgelfruyt, ende Jacques Momer, ende ick van den huuse van bosschesteyne tot brochem gelegen is (Hs. Gent, UB, 1309, p. 1-2).⁵

Jan van Berchem vermeldt in de aanhef van zijn relaas het jaartal 1494. Dat is meteen ook het enige jaartal in zijn hele reisverslag. Omdat het om een middeleeuwse tekst gaat moeten we ons eerst afvragen welke jaarstijl gebruikt wordt. De conventie om het nieuwe jaar op een bepaalde dag te laten beginnen, noemt men de jaarstijl. Men staat er niet bij stil, maar onze gewoonte om het jaartal te wisselen op 1 januari werd in de Zuidelijke Nederlanden pas algemeen gangbaar rond 1576. Voordien was het namelijk in vrijwel heel West-Europa gebruikelijk het nieuwe jaar op een kerkelijke feestdag zoals Kerstmis, Maria-Boodschap of Pasen te laten beginnen. Naargelang de periode of de geografische plaats waarin men leeft, de kanselarij of de religieuze orde waartoe men behoort, verschilt dit gebruik. In de middeleeuwen hanteert men wel algemeen de Juliaanse kalender. Die kent reeds de indeling in 365 dagen, 12 maanden en het aantal dagen in een maand zoals wij die nu nog kennen. Het is voor de juiste interpretatie van een datum in een middeleeuwse bron dan ook van groot belang te bepalen welke jaarstijl door de auteur wordt gebruikt.

De jaarstijlen die gedurende de late middeleeuwen in onze streken worden gebezigd, zijn de kerststijl en de paasstijl. Volgens de kerststijl wisselt het jaarcijfer reeds op 25 december en duurt een jaar steeds 365 dagen (366 in een schrikkeljaar). Volgens de paasstijl wisselt het jaarcijfer op Pasen, een elk jaar wisselende zondag tussen 22 maart en 25 april. Omdat Pasen, in tegenstelling tot Kerstmis, niet op een vaste datum valt, heeft de paasstijl het vervalende kenmerk dat een jaar telkens korter of langer is dan 365 dagen. De

⁵ 'Sinter Kattelijnen': het Katharinaklooster aan de voet van de Sinaïberg. 'Sinte Katherinen': de heilige Katharina van Alexandrië. 'den huuse van bosschesteyne tot brochem': het waterkasteel Bossenstein te Broechem, vanaf 1357 tot 1544 in bezit van de familie van Berchem (De Raadt, 1892, p. 265-275).

kerststijl wordt onder meer gebruikt in Gelderland, het Sticht Utrecht, het prinsbisdom Luik en het Heilig Roomse Rijk. De paasstijl is de gebruikelijke jaarstijl in Holland, Zeeland, Henegouwen, Vlaanderen en Brabant. In de loop van de vijftiende eeuw komt in een aantal kanselarijen 1 januari als jaarwende in gebruik. Deze jaarstijl, de besnijdenisstijl of nieuwjaarstijl, vervangt daar dan de paas- of kerststijl.⁶

Het omrekenen van kerststijl naar nieuwjaarstijl is eenvoudig: voor de dagen tussen 25 en 31 december vermindert men het jaarcijfer met één eenheid. Omrekenen van de paasstijl doet men als volgt: voor de dagen tussen 1 januari tot en met 21 maart moet men het jaarcijfer met één eenheid vermeerderen en voor de dagen tussen 25 april tot en met 31 december laat men het jaarcijfer onveranderd. Voor de dagen tussen 22 maart en 24 april moet men onderzoeken of de datum in dat jaar voor, op of na Pasen valt. Als de datum voor Pasen valt, moet men het jaartal met één eenheid vermeerderen. Als de datum op of na Pasen valt, laat men het jaartal onveranderd (Strubbe, 1960, p. 42-94; Grotefend, 1982, p. 13; Prevenier, 1995, p. 115-121). Een goed voorbeeld van het gebruik van de paasstijl vinden we in het reisverslag van Georges Lengherand, een andere Jeruzalempelgrim:

S'ensuivent les gistes, repaistres et séjours que moy Georges Languerand ay fait en cuidant aller de prime fache à Romme [...] et dudit Romme à Vénise, et en Jhérusalem, et Sainte Catherine du Mont de Sinay [...] Le jeudy, second jour de karesme, ix.e jour de février an iii^{xx} et cinq, moy George Lengueran party de la ville de Mons en Haynnau à l'intencion de faire les voyages dessusdits (Godefroy-Menilglaise, 1861, p. 1).⁷

Vervolgens wisselt hij op Pasen van jaartal: '*Le dimence, jour de grand Pasques, xxvi.e jour de mars, an iii^{xx} six, nous allâmes recevoir nostre créateur aux Augustins en l'église saint Estienne*' (Godefroy-Menilglaise, 1861, p. 44).⁸ We moeten 9 februari 1485 daarom omzetten naar 9 februari 1486. Omdat men in de schepenregisters van de stad Antwerpen tijdens de vijftiende

⁶ In de Rooms-Katholieke Kerk viert men op 1 januari het feest van de Besnijdenis des Heren.

⁷ Hierna volgen de rustplaatsen, pleisterplaatsen en slaapgelegenheden waar ik halt hield terwijl ik eerst naar Rome reisde [...] en van Rome naar Venetië, en naar Jeruzalem, en het Katharina-klooster bij de Sinaïberg [...] Op donderdag 9 februari 1485, de tweede dag van de vastentijd, vertrok ik, Georges Lengherand, uit de stad Bergen in Henegouwen met het voornemen de hierboven vermelde reizen te maken.

⁸ Op zondag 26 maart 1486, op het feest van Pasen, gingen we ter communie bij de augustijnen in de Sint-Steven [*Chiesa di Santo Stefano* in Venetië].

eeuw ook nog steeds gebruik maakt van de paasstijl hoort men de datum van de akte die werd opgemaakt voor Aernout van Berchem eveneens om te zetten naar 13 februari 1493. Die datum is dan in ieder geval al een *terminus post quem*. Indien Jan van Berchem zelf ook de paasstijl hanteert, dan moet men op dezelfde wijze 7 maart 1494 omvormen naar 7 maart 1495. Dat is waarschijnlijk wat Jaap Tigelaar, misschien ietwat voorbarig, heeft gedaan om de reis van Jan van Berchem in 1495 te situeren.

Eerst horen we namelijk te kijken of we in de tekst van Jan van Berchem geen aanwijzing vinden die ons kan vertellen welke jaerstijl hij gebruikt. Na tien maanden vol omzwervingen is hij beland in 'Ragonese' (Dubrovnik (Italiaans: Ragusa)). Daar vindt hij een karveel om de Adriatische Zee over te steken naar 'Poelgien' (Puglia) en zo belandt hij in 'Tranen' (Trani):

Item des maendaechs tsavonts inden nacht den xxx dach van December soo seylden wy van Ragonese met een craveele ende naer Poelgien [...] Item opten Jaersdach inden avont soo quamen wy int lant van Poelgien in een stadt genaempt Tranen [...] Item des vrydaechs den derden dach van January soo reysden wy van Tranen (Hs. Gent, UB, 1309, p. 190-192).

'Jaersdach' betekent in het Middelnederlands: 'de eerste dag van een nieuw jaar, nieuwjaarsdag; in de middeleeuwen op Paaschzondag of Kersdag [...] toch wordt in de middeleeuwen reeds nu en dan met jaersdach de 1ste Januari bedoeld' (MNW). Daar zou men dan het gebruik van de nieuwjaarstijl en een vertrek op donderdag 7 maart 1494 uit kunnen afleiden, maar nader onderzoek van de tekst onthult toch een paar addertjes onder het gras. Jan van Berchem noteert in zijn reisjournaal namelijk vrij regelmatig welke dag van de week het is en welke datum. Soms vermeldt hij die expliciet, zoals hierboven: 'des vrydaechs den derden dach van January.' Vaker situeert hij een datum rond een kerkelijke feestdag of een dag uit de heiligenkalender, zoals bijvoorbeeld: 'des vrydaechs op sinte Peeters en Pauwels avont' of 'des dysendaechs voor assentions dach.' Een enkele keer combineert hij beide: 'op Sint Luycx dach den xvij dach van October.' Er bestaan tabellen waarin men voor ieder jaar de (kerkelijke) kalender kan opzoeken. Daaruit blijkt dat 7 maart 1494 eigenlijk een vrijdag is en 7 maart 1495 een zaterdag, maar ook dat 7 maart 1493 een donderdag is (Grotefend, 1982, p. 160, 176, 200). De dagen en data in het reisverslag van Jan van Berchem komen ook telkens overeen met de kalender van 1493, niet met die van 1494 of 1495. Nu zou dit allemaal het gevolg van een eenvoudige vergissing kunnen zijn: Jan van Berchem begint kort na zijn lange en vermoeiende reis aan het schrijven van zijn reisverhaal en vergist zich van

in het begin van dag of datum, maar houdt zich daarna wel consequent aan de verkeerde kalender. Dat is mijns inziens geen afdoende verklaring voor deze discrepantie, vanwege de datum waarop men Pasen viert.

5. PASEN

Jan van Berchems eerste reisdoel is Rome. Hij reist via Tongerlo, Maastricht en Aken naar Keulen en volgt dan de Rijn tot Mainz. Daarna gaat het via Ulm naar de Alpen. Hij steekt deze over via de Fernpas en de Reschenpas. Via Bolzano, Bologna en Firenze trekt hij naar Siena. Uiteindelijk vertrekt hij de avond voor Pasen uit Sutri om de volgende middag in Rome aan te komen: *'Item opten paeschavont reysden wy van Soutaert ende quamen des noenens tot Romen daer wy seer blyde om waren wandt wy lange die stadt begeert hadden'* (Hs. Gent, UB, 1309, p. 13).⁹ Jan van Berchem geeft de datum waarop hij in Rome aankomt niet aan, maar we kunnen zijn route en de chronologie van zijn reisjournaal wel goed nagaan. Hij houdt namelijk iedere dag de afgelegde afstanden bij en beschrijft van vele steden de bezienswaardigheden:

Item op onser vrouwe dach annunsiaton dach en was den tsmaendachs soe reden wy van Lets en des snoenens in een cleyn stadt genaempt morane en des avonts reden wy tot bautse en is een coopstadt en was daer merckt op die tyt als wy daer waren en daer is een schoon kercke van onser vrouwen en het is van Lets tot bautse vij mylen. Item des dysendaechs reysden wy van bautse [...] Item des woonsdachs reysden wy van tranten [...] Item des donderdaechs reysden wy van Volerne [...] Item des vrydaechs reysden wy van ostie [...] Item des saterdaechs reysden wy van bomport [...] Item op den palmen sondaech na der misse reysden wy van bolengnie (Hs. Gent, UB, 1309, p. 8-11).¹⁰

⁹ 'Paeschavont': de avond en bij uitbreiding de dag voor Pasen, de vigilie van Pasen. (Voor de verklaring van Middelnederlandse woorden wordt steeds gebruik gemaakt van het MNW, tenzij anders aangeduid.)

¹⁰ 'Lets': Laces (Duits: Latsch). 'Morane': Merano. 'Bautse': Bolzano (Duits: Bözen). 'Kercke van onser vrouwen': *Duomo di Bolzano Santa Maria Assunta (Dom Maria Himmelfahrt)*. 'Tranten': Trento. 'Volerne': Volargne. 'Ostie': Ostiglia. 'Bomport': Bomporto. 'Bolengnie': Bologna.

Op Maria-Boodschap (*Annunciatio*), 25 maart, reist Jan van Berchem van Laces naar Bolzano. Wanneer hij vervolgens op 31 maart uit Bologna vertrekt, is het blijkbaar Palmzondag. Pasen wordt bijgevolg één week later gevierd, op 7 april. De volgende datum wordt pas vermeld wanneer Jan van Berchem Rome verlaat: *'Item des vrydaechs den xij dach van april reden wy van Romen'* (Hs. Gent, UB, 1309, p. 48). In 1494 viert men Pasen al op 30 maart en in 1495 pas op 19 april, maar in 1493 viert men Pasen op 7 april (Strubbe, 1960, p. 127; Grotefend, 1982, p. 160, 176, 200). Dat is een belangrijke indicatie dat we Jan van Berchems pelgrimage in 1493 moeten dateren (Bogaert, 2005, p. 7-9). Maar waarom staat er in de aanhef dan *'dusent vierhondert ende vier ende negentich'*? Had het jaartal daar in Romeinse cijfers gestaan, dan zou men tenminste nog een fout van de kopiist kunnen vermoeden. Jan van Berchem kan zich immers toch niet vergist hebben van jaartal? Misschien bevatten de notities die hij onderweg had gemaakt weinig of geen precieze data en heeft hij daarom nadien, tijdens de redactie van zijn reisverslag, de chronologie van zijn verplaatsingen verkeerd gereconstrueerd? Wanneer we die laatste mogelijkheid overwegen, dan zouden overeenkomsten tussen de gebeurtenissen in zijn relaas en het reisjournaal van een Jeruzalempelgrim die in 1494 zijn pad kruist alsnog dat jaartal kunnen bevestigen.

6. PIETRO CASOLA EN EEN DUITSE ANONYMUS

Jan van Berchem reist na zijn oponthoud in Rome naar Venetië. Het eerste deel van de reis gaat over land richting de Adriatische kust. Daarna gaat het vanaf Rimini aan boord van een schip verder naar de Venetiaanse lagune. Daar ligt vanaf de veertiende eeuw ieder jaar rond Pinksteren minstens één galei klaar om pelgrims tegen betaling naar het Heilig Land, naar de haven van Jaffa (het huidige Tel Aviv-Yafo) te brengen en terug. Dankzij die pelgrimsgaleien groeit Venetië al snel uit tot een belangrijk verzamelpunt van West-Europese pelgrims die naar het Heilig Land willen reizen. Jan van Berchem en zijn reisgezellen sluiten daarom een contract met Agostino Contarini, de patroon van zo'n pelgrimsgalei:

Item opten xij dach van Meye soe spracken wy metten patroon vande geleyen, dewelcke genaempt was menheer Augustyn contrin. En hadde

xix reysen gedaen tot Jerusalem en hy was ons eysschende voor elcken persoon L ducaten (Hs. Gent, UB, 1309, p. 56).¹¹

In 1494 vertrekt Pietro Casola, een kanunnik uit Milaan, naar Jeruzalem aan boord van de pelgrimsgalei van diezelfde Agostino Contarini: ‘*Era sopra dicta galea el prefato magnifico domino Augustino Contarino, patricio venetiano, patrono principale*’ (Paoletti, 2001, p. 7, 114).¹² Hij schrijft over zijn pelgrimage een uitgebreid relaas, en zijn originele manuscript komt enkele eeuwen later in handen van de boekenverzamelaar Carlo Trivulzio (1715-1789), telg van een vooraanstaande Milanese familie. Die toont bijzondere interesse in dat manuscript omdat Pietro Casola als reisgenoot meermaals een monnik genaamd ‘Francesco Trivulcio’ vermeldt. Het manuscript wordt vandaag nog steeds bewaard in de *Biblioteca Trivulziana* in Milaan (*Codice* N° 141). In 1855 publiceert Giulio Porro, een neef van de markies Giorgio Teodoro Trivulzio, een editie die op honderd exemplaren wordt gedrukt (Newett, 1907, p. 21-22, 426; Paoletti, 2001, p. 19, 61-64). In 1907 verschijnt een Engelse vertaling van Casola’s tekst (Newett, 1907). In 2001 ziet een nieuwe editie het levenslicht (Paoletti, 2001).

Er bestaat ook nog een anoniem reisverslag over een pelgrimstocht naar het Heilig Land in 1494 (Röhricht, 1900, p. 184-187). Deze pelgrim vertrekt eveneens met de galei van Agostino Contarini uit Venetië: ‘*Unnserr Patronn aber was genanntt Augustinus Contharini, welcher ein Edelman unnd dess Rhatts zue Venedig was*’ (Fouquet, 2007, p. 142).¹³ Zijn relaas werd in zes afschriften uit de zeventiende eeuw overgeleverd, waarvan er maar liefst vier de volledige tekst bevatten. Ook al wordt in de vier volledige manuscripten in de aanhef de naam van een pelgrim vermeld, toch is de ware auteur onbekend. In twee manuscripten beweert namelijk een zekere Reinhard von Bommelberg de auteur te zijn, in de andere een zekere Konrad von Parsberg.

¹¹ Agostino Contarini wordt vermeld in behoorlijk wat reisverslagen van Jeruzalempelgrims uit het laatste kwart van de vijftiende eeuw. Hij is patroon van de pelgrimsgalei van onder andere Hans Tucher (1479), Sebald Rieter jr. (1479), Felix Fabri (1480), Santo Brasca (1480), Pierre Barbatre (1480), Bernhard von Breydenbach (1483), Claes van Dusen (1484-1495), Konrad Grünemberg (1486), Jean de Tournay (1488), Peter Fassbender (1492), Heinrich von Zedlitz (1493), Jan Hasištejský z Lobkovic (1493), Pietro Casola (1494) en een Duitse Anonymus (1494). Hij wordt ook genoemd als patroon van een tweede pelgrimsgalei bij Felix Fabri (1483), Konrad Beck (1483), Georges Lengherand (1486), Antonio da Crema (1486) en Philippe de Voisins (1490).

¹² Aan boord van die galei bevond zich de eerder vermelde voortreffelijke heer Agostino Contarini, een Venetiaans patriciër, de belangrijkste patroon.

¹³ Onze patroon heette Agostino Contarini. Hij was een edelman en lid van de raad van Venetië.

Deze namen zijn waarschijnlijk toegevoegd door de zeventiende-eeuwse kopiist die voor de vier volledige manuscripten verantwoordelijk kan worden gesteld, ene Christoph Tegernseer uit München. Waarom hij twee verschillende namen heeft toegevoegd aan wat in wezen vier slechts in details verschillende versies van dezelfde tekst zijn, kan men vooralsnog niet bevredigend verklaren. Duitse historici en letterkundigen hebben sinds het einde van de negentiende eeuw een aantal potentiële originele auteurs naar voren gebracht, zoals Ludwig von Greiffenstein of Rudolf von Werdenberg. Deze namen duiken daarom in de vakliteratuur ook al eens op en zonder de juiste achtergrond zou dit voor enige verwarring kunnen zorgen. Geen van deze identificaties kon echt hard gemaakt worden (Fricke, 2000, p. 14-15, 21-27; Fouquet, 2007, p. 37-55). Daarom wordt hier naar deze tekst gerefereerd met ‘Duitse Anonymus’.

We beschikken dankzij deze pelgrims over twee getuigenissen van reisgenoten die ons tot op zekere hoogte moeten toelaten om feiten die bij Jan van Berchem verhaald worden te controleren of te verduidelijken. Wie de teksten vergelijkt, moet echter vaststellen dat Jan van Berchem tussen Venetië en Jeruzalem toch wel een heel andere reis beleeft. We illustreren dit met de aankomst in het Heilig Land, een gebeurtenis die de drie pelgrims in detail beschrijven.

Jan van Berchem:

Item des donderdaechs ontrent den avont soo zeylen wy van cypers ende naer Jaffa en bleven seyle inde wilde zee dewelcke seer in weere en gestoort was ende des vrydaechs tegen avont soe sagen wy theylich lant daer wy seer blyde om waere alst groote reden was ende wy saghe tgeberchte van surie en ons werdt van daer gewesen de stadt Akers en Thurridonis en daer leyt eene hooge berch daer een kercke op staet van onse vrouwe en heet monts carmele en daer quamen heerst ut onse vrouwen broeders ende daer woonde Heligius de heylighe disciple ende op de zee cant soo maecte de turcken vele groote vieren om dat zy ons sage want nacht was ende sy hadden daer heur wake. En ons quamen van veers tegen een galeye en wy hadden gemeynt dat turcken geweest hadden maer het was hertoghe Frederick van sasse dewelcke syn pelegrimage gedaen hadde tot Ierusalem en zeylde wederom naer Venegien. Item des saterdaechs smorgens den vj dach van Iuly soe quamen wy tot Iaffa en wy pelegrims seer verblyt waere ende danckten

den almoegende god dat wy daer gesont comen waeren en soo songe wy alle gemeyn te Deum Laudamus en terstont soo sondt den patroon synen trosman om sauveconduyt en wy moesten blyven inde galeyen (Hs. Gent, UB, 1309, p. 86-87).¹⁴

De Duitse Anonymus :

Am Erichtag nach Sannct Margretten Tag fhueren wier mitt halben Windt auf weitem Möer zwischenn Ciperen unnd des Heiligen Lanndts gegen Jaffa. Unnd wier sachen nichts dann Himmel unnd Wasser. Am Mittwochen nach Sannct Margretten Tage, dreye Uhren nach Mittags, wurden wier sechen das Heilige Landt. Unnd wier sachen die zwenn Thüren zue Jaffa. Unnd nach Mittags umb sechs Uhren khamen wier gheenn Jaffa, da warfen wier unnsere Annkher ein unnd fienggen alle an zue singen ein Te Deum laudamus etc., ettliche Antiphonas, Responsoria unnd ein anndechtiges lobliches Salve Regina [...] Unnd unserr Pattronn schikhet sein Canntzler in ainer Parkhen an das Heilige Lanndt, der muest die ganntze Nacht reuten gheenn Rhamma unnd am anndtren Tage gheen Jerusalem umb das Glaitt (Fouquet, 2007, p. 174).¹⁵

Pietro Casola:

Martedì a XV de iulio, camminando in quello grande golfo de Satalia, con vento Garbino, robandolo con tute tre le velle, non havendo vento in popa e qui non se vedeva piu terra se non in galea, celo e mare se

¹⁴ ‘Cypers’: Cyprus. ‘Surie’: Syrië (en Libanon). ‘Akers’: Akko (Acre). ‘Thurridonis’: Tyrus. ‘Monts carmele’: de Karmelberg, waar een klooster van de ‘Heilige Maagd Maria van de berg Karmel’ stond. ‘Onse vrouwen broeders’: karmelieten. De orde van de karmelieten kent haar oorsprong op de berg Karmel. ‘Heligius de heylighe disciple’: waarschijnlijk wordt de profeet Elia (Elias) bedoeld. Die streed op de Karmelberg tegen de profeten van de afgod Baäl. ‘Vieren’: vuren, vuurbakens. ‘Wake’: wachtdienst. ‘Trosman’: gids, tolk. ‘Sauveconduyt’: geleidebrief, vrijgeleide.

¹⁵ Op de dinsdag na Sint-Margaretha voeren we met matige wind over een wijde zee tussen Cyprus en het Heilig Land naar Jaffa. We zagen niets anders dan de hemel en de zee. Op de woensdag na Sint-Margaretha, drie uur na de middag, zagen we het Heilig land. Wij zagen de twee torens van Jaffa. Rond het zesde uur van de middag kwamen we voor de rede van Jaffa. Daar wierpen we het anker uit. We begonnen allen een *Te Deum laudamus* te zingen, meerdere antifonen, responsoriën en een bijzonder eerbiedig *Salve Regina* [...] Onze patroon stuurde zijn kanselier [secretaris] in een bootje naar het Heilig Land. Die moest gedurende de nacht naar Ramla rijden en de volgende dag naar Jeruzalem om een vrijgeleide.

vedeva altro non, confortandone sempre li marinari, che lo giorno sequente giongeresemo al zaffo. Mercore a XVI de iulio, se bonazò un pezo al mare, per il che la brigata tuta comenzando al Patrono non se contentaveno per niente, imperò che non se scupriva terra da niuno lato, como se sperava. E passato el mezo giorno, naque non piccola discossione de parole tra el comito, l'homo de consiglio et el pedota, la guida si po' dire chi se tolsi per ordine a Modono: l'uno diceva che eravamo a bono camino e l'altro diceva de non. Tandem se mise uno galeoto, in cima de l'arboro de la galea, a speculare pì potava vedere terra da niuno lato. E stando cossì, a le XX ore, se scopersseno due torre sono al Zaffo, che deteno grande consolatione a tuti. E con un poco de bono vento che se levò, paregiando intra mezo el Patrono le littere de mandare al signore de Rama e cossì a quello de Jerusalem; gionsemo poco inante a le XXIII ore al Zaffo. E subito misi de fora el scrivano con le littere in uno barcheto e mandolo a Rama, per la licentia de smontare in terra, como è de usanza, e nui altri tuti restasemo in galea con lo maiore caldo che mai provasse a li mei giorni. E cantossi el Te Deum laudamus per li peregrini, maxime de prete e da frati, con molte oratione ad beneplacitum (Paoletti, 2001, p. 167-168).¹⁶

Waar Pietro Casola klaagt over windstilte, vaart Jan van Berchem over een woelige zee. Pietro Casola en de Duitse Anonymus werpen na lang wachten voor het eerst een blik op het Heilig Land ter hoogte van Jaffa. Jan van Berchem ziet daarentegen eerst de veel noordelijker gelegen steden Akko

¹⁶ Op dinsdag 15 juli voeren we over die grote Golf van Satalia met wind uit het zuidwesten. De drie zeilen waren gehesen, maar het schip lag niet voor de wind. Er was geen land in zicht vanop de galei. Je zag de hemel en de zee, verder niets. Dat we de volgende dag Jaffa zouden bereiken, daar troostten de matrozen ons voortdurend mee. Op woensdag 16 juli was het windstil op zee tot algemeen ongenoegen, te beginnen bij de patroon. Er was geen land in zicht, waar we toch op gehoopt hadden. Na de middag ontstond er een discussie tussen de *comito*, de raadgever [van de patroon], en de *pedota*, de gids om zo te zeggen [loods], die men gewoonlijk in Modon aan boord neemt. De ene zei dat we dicht bij onze bestemming waren, en de andere beweerde van niet. Uiteindelijk werd een van de roeiers opgedragen in de mast te klimmen en uit te kijken naar land. Tegen het twintigste uur zag men tot grote vreugde van allen aan boord de twee torens van Jaffa. Terwijl de patroon de brieven voor de gouverneurs van Ramla en Jeruzalem voorbereidde, kwamen we met de hulp van een beetje wind rond het drieëntwintigste uur aan voor de rede van Jaffa. De scribent [van de patroon] werd dadelijk met een bootje aan land gebracht en naar Ramla gezonden met de brieven om een vrijgeleide te vragen, zoals dat de gewoonte is. Wij bleven allen in de galei, in de grootste hitte die ik tijdens mijn leven heb gekend. De pelgrims, vooral de priesters en de monniken, zongen vol overgave het *Te Deum laudamus* en vele lofzangen.

en Tyrus en de Karmelberg. Bovendien beschrijft Jan van Berchem als enige die galei van *'hertoghe Frederick van sasse'*. Jan van Berchem komt op zaterdag 6 juli aan in Jaffa, Pietro Casola op woensdag 16 juli. Sint-Margaretha viert men in 1494 op zondag 13 juli (Grotefend, 1982, p. 77, 161). Volgens de Duitse Anonymus legt de galei dus op 16 juli aan in Jaffa, net zoals bij Pietro Casola. Zelfs het moment van de dag waarop dat gebeurt komt bij beide pelgrims overeen. In de middeleeuwen verdeelt men de tijd tussen zonsopgang en zonsondergang in twaalf uren. Omdat het, zeker in onze streken, tijdens de zomer veel langer daglicht is dan tijdens de winter, spreekt men van ongelijke uren (*horae inaequales*). Wanneer de Duitse Anonymus het heeft over het zesde uur na de middag, dan bedoelt hij het laatste (ongelijke) uur voor zonsondergang. Omstreeks 1335 begint men in Europa mechanische klokken te bouwen en vanaf dan gaat men ook meer en meer met gelijke uren werken. De dag begint voortaan om middernacht en eindigt vierentwintig uur later. Pietro Casola deelt de dag echter in volgens zogenaamde Italiaanse uren: elk etmaal telt vierentwintig uren van gelijke lengte, maar het einde van het vierentwintigste uur ligt steeds rond zonsondergang. In Italiaanse uren betekent het drieëntwintigste uur dan (ongeveer) een uur voor zonsondergang (Strubbe, 1960, p. 13-20; Grotefend, 1982, p. 23-24; Prevenier, 1995, p. 99-100). Door de grote overeenstemming in beleving en beschrijving bij Pietro Casola en de Duitse Anonymus lijkt het er sterk op dat we Jan van Berchems pelgrimage opnieuw nog maar moeilijk in 1494 kunnen situeren. Wat zouden twee pelgrims uit 1493 hieraan kunnen toevoegen?

7. CLAES VAN DUSEN

Jan van Berchem is niet de enige uit de Lage Landen die met Agostino Contarini naar het Heilig Land reist en daar een verslag over schrijft. De Haarlemmer Claes van Dusen is als *'trosseman'* (tolk of gids) zelfs in dienst van Agostino Contarini (van Herwaarden, 2005, p. 52-53). Hij vaart tussen 1484 en 1495 mee op elf reizen naar het Heilig Land en schrijft nadien de *Waerachtighe beschrijvinge der steden ende plaetsen gheleghen op den wegh van Venetien, naer den Heylighen Lande, ende Jerusalem:*

Item, ick Claes van Dusen hebbe mijn elf reysen ghedaen met eenen patroon, ende dat was een edelman van Venetien, ghenaemt Mr. Augustijn Contarijn [...] ende ick was sijnen trosseman op de galeye, ende

anders en hadde ick niemant te dienen dan den patroon (Conrady, 1882, p. 193).

Claes van Dusens originele manuscript is verloren, maar in 1634 verschijnt van zijn tekst een gedrukte uitgave. De plaats van uitgave en de drukker worden daar niet in vermeld, wat gezien de ‘Roomse’ inhoud (aflaten) en de woelige periode waarin de druk verschijnt misschien niet zo verwonderlijk is. Een blijkbaar uniek exemplaar van die druk werd in 1882 geëditeerd door Ludwig Conrady (Conrady, 1882, p. 182-184; Carasso-Kok, 1981, p. 218). De tekst van Claes van Dusen is meer een leidraad voor pelgrims dan het relaas van één of meerdere bedevaarten. Hij noemt evenwel enkele van zijn reisgenoten bij naam:

Item, ick Claes van Dusen, poorter van Leyden, gheboren van Haerlem, hebbe geweest elf mael in die Heylighe plaets tot Jerusalem, ende salt bewijsen met goede mannen, die met my te Jerusalem zyn geweest, ende op wat jaren. [...] Item, int jaer van XCIIJ. doen tooch ick Claes van Dusen weder na Jerusalem, met Gerrit Bruyn van Berendrecht van Leyden, ende Klaes Ysbrantszoon van Haerlem, ende was mijn negende reyse. Item, int jaer van XCIIIJ. doen toogh ick Klaes te Jerusalem met Allert Jacobszoon van Leyden, ende was mijn wijs broeder, ende Jan Bostelman van Antwerpen, ende was de thienste reyse. (Conrady, 1882, p. 189, 191).

Jan van Berchem vermeldt eveneens de namen van een aantal pelgrims uit de Lage Landen die hem naar het Heilig Land vergezellen:

Soe quamen noch in ons geselschap andere goede manne ut onsen landen ende soe waren wy te gader onder ons achten een gheselschap om onse reyse te doene van Jerusalem. Item ten hersten meester Claus van Dynter onser alder vader en claus de bastaert zynen dienare. Item Iors Van Melgelfruyt, myn neve. Item Kaerle van eeckoeven, Gheert Van berendrecht, Gieles Desmet, Willem Alaerts, ende ic Ian van Berchem (Hs. Gent, UB, 1309, p. 56).¹⁷

¹⁷ ‘Meester’: leermeester. ‘Vader’: eretitel van een man die om zijn gezag en waardigheid met een vader wordt vergeleken (WNT). Waarschijnlijk is ‘meester Claus van Dynter’ de Antwerpse kanunnik Niclaus van Dinter (Nicholas de Dynter). Hij behoorde vanaf 1478 tot het kapittel van de Onze-Lieve-Vrouwkerk te Antwerpen, de huidige kathedraal. Bij testament liet hij een kapelanie stichten in de Kapel van de Jeruzalemvaarders in de Onze-Lieve-Vrouwkerk (Prims, 1940, p. 32-34, 53). Dat wijst er waarschijnlijk op dat hij lid was van de Antwerpse Jeruzalembroederschap. In meerdere steden in de Lage Landen, zoals Antwerpen, Brugge,

Verderop in het reisverslag wordt ‘*Gheert Van Berendrecht*’ ook ‘*Geerdt Van Berendrecht ut Hollant*’ genoemd (Hs. Gent, UB, 1309, p. 121). Zouden ‘*Gerrit Bruyn van Berendrecht*’ uit het Hollandse Leiden en ‘*Geerdt Van Berendrecht ut Hollant*’ niet één en dezelfde persoon kunnen zijn? Zo ja, dan vermeldt Claes van Dusen hem als reisgenoot in 1493, niet in 1494. Eén zwaluw, ook al heet hij Geerdt Van Berendrecht, maakt natuurlijk de lente niet. Claes van Dusen noemt verder geen van de reizigers uit het gezelschap van Jan van Berchem, maar hij vermeldt bij elk van zijn reizen slechts twee (meestal Hollandse) reisgezellen. Jan van Berchem noemt in zijn verslag ook nergens een Claes van Dusen, want de ‘*trosman*’ die als eerste aan land gaat in Jaffa blijft uiteindelijk naamloos. De namen ‘*Claes IJsbrantsz.*’ en ‘*Claes va dusent*’ worden wel weergegeven in een lijst met veertig namen van overleden gildebroeders, onderaan op het schilderij *Twaalf leden van de Jeruzalembroederschap te Haarlem* (Gonnet, 1884, p. 218). Dat tableau werd rond 1528 vervaardigd door Jan van Scorel, zelf een pelgrim naar het Heilig Land in 1520, en hing oorspronkelijk in de Kapel der Jeruzalemvaarders in de Sint-Bavokerk in Haarlem.

8. HEINRICH VON ZEDLITZ

In 1493 reist Heinrich von Zedlitz, een ridder uit Legnica (Leignitz) in Silezië, via Venetië naar het Heilig Land (Röhricht, 1900, p. 179-181). Hij schrijft daarover een reisverslag:

Als mann geschriebenn hot noch Christi unnsers herrn Geburt tausend Vierhundert und Neunzig unnd in den dritten Johr hab ich Heinrich Czedlitz Ritter etc. vom Buchwaldt mir furgenohmen gegen Jherusalem zum heilige grabe zu zihenn unnd habe angefangen, alle tage unnd tage Reys zu schreyben auff wasser unnd auf dem lande unnd die hailig stets unnd aplas (Röhricht, 1894, p. 99).¹⁸

Haarlem of Utrecht, bestonden dergelijke Jeruzalembroederschappen, waarvan het lidmaatschap exclusief was voorbehouden aan pelgrims die het Heilig Land hadden bezocht. Jan van Berchem geeft ook nog mee dat ‘Claus van Dynter’ reeds ‘twee reysen tot Ierusalem geweest hadde’ (Hs. Gent, UB, 1309, p. 57). In welke jaren Niclaus van Dinter zijn drie pelgrimages dan heeft gedaan, kon voorlopig nog niet worden achterhaald.

¹⁸ In het jaar 1493 A.D. nam ik, Heinrich von Zedlitz, ridder etc. van Bukówka [Duits: Buchwald], me voor naar Jeruzalem, naar het Heilig Graf te reizen. Ik begon dan elke dag de route, ter zee en te land, en de heilige plaatsen en aflaten te beschrijven.

In 1894 publiceerde de Duitse historicus Reinhold Röhrich een transcriptie van een achttiende-eeuwse kopie die in de stadsbibliotheek van Breslau werd bewaard (Röhrich, 1894, p. 98-99). Omdat Heinrich von Zedlitz met de pelgrimsgalei van Agostino Contarini naar het Heilig land reist, beschikken we opnieuw over een potentieel parallelbericht:

Item am Freytage am tage der hailigen Creuze sindt die Pilgeren zusammen gegangen und noch den Augustin Contarin geschickt unnd In gefraget, was er nehmen wolde von izlich pilgeren, unns zu faren zum heiligen lande und wider, het er gehaischenn von Eynem LX dukaten, und konde nicht ehe gefaren den den Mitwoch noch Pfingsten, haben wir es nicht kondt gebessern und Unns mit Im vortragen, das ein iglicher Pilgern geben solde funffzig dukaten (Röhrich, 1894, p. 104).¹⁹

In het reisverslag van Heinrich von Zedlitz zijn er vervolgens veel overeenkomsten met de tekst van Jan van Berchem te ontdekken. Zo beschrijven beide pelgrims in Venetië het vertrek van een andere pelgrimsgalei:

Item am Montage hat mein G. H. der herzog Fridrich und herzog Christof die Iren haissenn In die Galee faren, do bin ich mit andern pilgern mit in gefaren zu ihrer Galee und sie belait, wen die Galee im Meer stundt mehr dan ein Welsche Meyle vonn der stadt bey Sandt Nicolaj [...] Item am Dornstage sindt [...] die fürsten da von gefaren, denselbigen tagk bin ich mit etlichen Pilgern gegen Meram gefaren, do man die schone Glesir macht (Röhrich, 1894, p. 107-108).²⁰

Item hertoghe Frederick van Zassen en hertoghe cristoffel van Beyeren waren tot Venegien met vele Duytsche heere en zeylden x oft xij dagen

¹⁹ ‘s Vrijdags, op de dag van de Heilige Kruisvinding [3 mei (Grotefend, 1982, p. 72, 176)], kwamen de pelgrims bij elkaar en lieten Agostino Contarini ontbieden. We vroegen hem hoeveel elke pelgrim zou moeten betalen om ons naar het Heilig Land en terug te voeren. Hij verlangde van elke pelgrim zestig dukaten en hij kon niet eerder vertrekken dan de woensdag na Pinksteren. We konden geen betere prijs bekomen dan dat iedere pelgrim vijftig dukaten zou betalen en sloten een akkoord.

²⁰ Op maandag droegen de weledele heer hertog Friedrich en hertog Christoph hun [reisgenoten] op naar de galei te varen. Samen met andere pelgrims ben ik met hen naar hun galei gevaren en heb ik hen geholpen. De galei lag in zee, meer dan een Italiaanse mijl van de stad vandaan, bij San Nicolò al Lido [...] Op donderdag zijn [...] de landsheren vertrokken. Diezelfde dag ben ik met verscheidene pelgrims naar Murano getrokken, waar men schitterend glaswerk maakt.

voer ons van Venegien en naer Jerusalem ende hadden voer hun genomen een galeye subtyl en op heuren cost (Hs. Gent, UB, 1309, p. 59).²¹

We ontmoeten hier inderdaad dezelfde *'hertoghe Frederick van sasse'* die Jan van Berchem later uit Jaffa ziet vertrekken. Het gaat om Friedrich III von Sachsen (Friedrich der Weise), keurvorst van Saksen en later een beschermheer van Luther. Zijn reisgenoot, *'herzog Christof'* is Christoph von Bayern (Christoph der Starke), een broer van Albrecht IV, de hertog van Beieren. Hun levensloop is goed gedocumenteerd: Friedrich III von Sachsen en Christoph von Bayern vertrekken in mei 1493 samen met een veertigtal Duitse edellieden en ongeveer evenveel begeleiders (geestelijken, lijfartsen, knechten, een rentmeester, een barbier, een kok en zelfs een nar) vanuit Venetië op pelgrimstocht naar het Heilig Land (Röhricht, 1900, p. 172-174). Friedrichs pelgrimage is zeker geen jaarlijkse excursie. Bovendien overlijdt Christoph von Bayern in augustus 1493 op Rhodos tijdens de terugreis (Röhricht, 1900, p. 174, 178-180). Dat overlijden is een maar moeilijk te omzeilen *terminus ante quem*.

In 1855 vatte Jules de Saint-Genois deze episode als volgt samen: *'van Berchem fait remarquer que dans le même temps Frederic de Saxe et Christophe de Bavière partirent aussi de Venise pour la Terre Sainte'* (de Saint-Genois, 1855, p. 463). Deze zin ontlokte de Duitse historicus Arnold Esch in een artikel over pelgrimsreizen volgende bedenking, zij het in een voetnoot: *'Hingegen scheint der gleichfalls unter 1494 genannte und resumierte Bericht bei J. de Saint-Genois, Jean van Berchem, voyageur brabançon du XVe siècle [...] eher unter 1493 zu gehören, wie die Erwähnung der deutschen Fürsten (463) nahelegt'* (Esch, 1984, p. 412). Hij volgde, voor zover mij bekend, dit vermoeden evenwel niet op met nader onderzoek van de tekst van Jan van Berchem (Delle Donne, 2002, p. XXIII-XXXVII).

Beide pelgrims beschrijven ook de aankomst van enkele vrouwen van adel:

Item am Dinstage do ist gegen Venedig kommen die Herzogenn von Monta, do ist Ir der herzog vonn Venedigen entkengefahren auff eynen schiffe und mit im die frawen von Venedig bey hundert und zehn die alle kostlich angelegt seindt gewest von viel kostlichen Kleinot vonn Golde unnd edelgesteine (Röhricht, 1894, p. 105-106).²²

²¹ 'Galeye subtyl': *galea sottile*, een kleiner type galei dan de handelsgalei, *galea grossa of galea da mercato*. 'Op heuren cost': op eigen kosten.

²² Op dinsdag kwam de markiezin van Mantua in Venetië aan. De doge voer haar op een schip tegemoet. Er waren 110 Venetiaanse dames bij hem die allen bijzonder weelderig uitgedost waren met veel kostbare juwelen gemaakt van goud en edelstenen.

Item des dysendaechs voor assentions dach, soe quame tot Venegien met schoonen state de marckgravinne van Mantuva, dochter vanden hertoge van Ferrare en utnemende costelyck in gehaelt van hertoge en signorie, van alle die notable van Venegien, van mans en vrouwen, dewelcke een schoon triumphe was om sien (Hs. Gent, UB, 1309, p. 59-60).²³

Die ‘*Herzogenn von Monta*’, de ‘*marckgravinne van Mantuva*’, is Isabella d’Este, de echtgenote van de markies van Mantua, Francesco II Gonzaga. Zij is een van de dochters van Ercole d’Este, de hertog van Ferrara, Modena en Reggio, en Eleonora d’Aragona (Eleonora van Napels). De ‘*herzog vonn Venedigen*’, of ‘*hertoge*’, is de doge van Venetië, Agostino Barbarigo.

Item am Montage In den pfingst hailigen tagen ist gegen Venedig kommen die herzogen von Medolann und die herzogen vonn Pfarrer, Ir mutter, die eyne Schwester ist der Konige von Ungernn do ist der herzog von Venedig Inen entgegen gefaren viel kostlicher den die herzog von Monta auff eynen grossen kostlichen schiffe (Röhricht, 1894, p. 108).²⁴

Item des woondaechs nae sinxen soe quamen tot Venegien de hertoginne van Ferrare, moeder vander hertoginne van Mantua. En heeft met haer die ander dochter de welcke getrout heeft heer Lodewyck gouverneur vanden hertoge van Melanen, ende es een machtich heere. En wert soe costelyck inne gehaelt vander signorie dat niet te gelooven en ware vande schoone triumphe en grooten staet die daer was (Hs. Gent, UB, 1309, p. 60).²⁵

Die ‘*herzogen vonn Pfarrer*’, de ‘*hertoginne van Ferrare*’, is Eleonora d’Aragona. Eleonora’s zus Beatrice d’Aragona is één van de echtgenotes van Wladislaus II van Hongarije. De ‘*herzogen von Medolann*’, de ‘*ander dochter*’ van Eleonora d’Aragona, is dan weer Beatrice d’Este, de echtgenote van Ludovico Sforza. Ludovico Sforza is de neef van de hertog van Milaan, Gian Galeazzo Sforza. Als voogd van Gian Galeazzo is Ludovico de facto de

²³ ‘Assentions dach’: Onze Lieve Heer Hemelvaart (*Ascensio Domini*). ‘State’: praal, pracht. ‘Signorie’: bestuur [hier: Serenissima Signoria, het hoogste Venetiaanse bestuursorgaan]. ‘Triumphe’: feestelijke intocht.

²⁴ Op de maandag na Pinksteren [maandag 27 mei 1493 (Grotefend, 1982, p. 176)] kwamen de hertogin van Milaan en haar moeder, de hertogin van Ferrara, een zus van de koningin van Hongarije, aan in Venetië. De doge voer hun tegemoet op een groot en kostbaar schip, met nog meer pracht en praal dan bij de markiezin van Mantua.

²⁵ ‘Sinxen’: Pinksteren. ‘Staet’: praal, pracht; stoeterij.

heerser over Milaan. Beide bezoeken zijn eveneens goed gedocumenteerd en vonden plaats in mei 1493 (Cartwright, 1903, p. 97-101; Cartwright, 1910, p. 185-204; Massarenti, 2007, p. 1-28). Eleonora d'Aragona overlijdt bovendien op 11 oktober 1493!

Heinrich von Zedlitz beweert weliswaar dat Eleonora d'Aragona al op de maandag na Pinksteren aankomt in Venetië, terwijl dat bij Jan van Berchem pas op woensdag gebeurt, maar verderop in zijn verslag lezen we: '*Item an der Mitwoch sind die herzogen in der stadt umbgegangen, unnd auf S. Marcus-plaz unnd auf dess Herzog hoff*' (Röhricht, 1894, p. 109).²⁶ Het is dan aannemelijk dat Heinrich von Zedlitz Eleonora d'Aragona en haar gevolg 's maandags al ziet aankomen in Venetië, terwijl Jan van Berchem de optocht op woensdag interpreteert als de aankomst. Tot slot vergelijken we nog de aankomst in het Heilig land:

Item an der mitwoch noch Visitationis Marie sindt wir gefaren, das wir die Insel und das gebirge In dem konigreich zu Czipern gesehn haben, dennoch seindt wir bey eyner stadt hingefaren, haist Baffa [...] Item am Dornstage sindt wir frue Kommen zu eynen zubrochen marckte, der auch In der Insel zu Zipern lait [...] haist Linesse [...] und wir sindt denselben tag aufm Obend davon gefaren. Item am Freytage habenn wir gar guten windt gehabt das die Galee also flochs gegangen ist als eyner mit eynen Pferdt gerennen mag, und umb Vesper Zeit haben wir gesehn das hailige Landt, do wir dan mit unsern Pristern und monchen nidergekniert und das Te deum laudamus gesungen haben. Den tag sindt die Fürsten von Sachsen und der von Beiern mit Ihrer Galee von hailigen Lande gezogen, wir haben sie wol gesehn zihen oder haben nicht gemainet, das es die Fürsten sein soldenn. Ir Patron hat uns gekanndt, als sie uns hernoch sagten, die Fürsten wern gern zu uns gewest und mit uns geredt, also haben sie windes halben nicht kondt zu uns kommen, und da uns die heiden ersehn haben, do haben sie viel feurr auf den hailigen Lande gemacht zu einen zaichen, das man es In dem Lande wissen sol und kein Jaffa kommen, das sie erfahren, ob die Galee findt sein oder gleitte begeren wil. Item am sonnobende frue sinndt wir kommen gegen Jaffa [...] Also hat unser Patron geraum In dem Meer lassen Ancker werffen und mit bochssen schissen lassenn, das ist ein Zaichen, das man gleite begert, also haben die heiden auch

²⁶ 's Woensdags namen de edelvrouwen deel aan een optocht door de stad, op het San Marcoplein [piazza San Marco] en langs het dogepaleis [Palazzo Ducale].

mit bochssen geschossen und sich viel heiden dohin funden hatten, also sanndt unser Patron stuckschreiber mit Trozelman den hinauf auf eyner berckinn und liess glait an den haiden begehren (Röhricht, 1894, p. 189-191).²⁷

Maria-Visitatie viert men in 1493 op dinsdag 2 juli (Grotefend, 1982, p. 107, 177). Dat betekent dat de pelgrimsgalei op zaterdag 6 juli aankomt in Jaffa, net zoals bij Jan van Berchem:

Item des woonsdaechs zoo seylden wy voorby die selve goulfe en seyde voorby taffa [...] ende es gelegen in Cypers. Item woonsdaechs snachts soe waren wy in grooten perykel van grooten wint ende onweer dat wy hadden ende wy quamen des morgens vroeck voer den dage tot Lumesou dwelck een stadt es gelege in Cypers ende daer anckerden int zee want daer gheen havene es [...] Item Limisou heeft hier voertyts een schoon stadt geweest maer nu ter tyt es neder gevallen ende verdorven van eertbevinghe [...] Item des donderdaechs ontrent den avont soo zeylen wy van cypers ende naer Jaffa en bleven seyle inde wilde zee dewelcke seer in weere en gestoort was ende des vrydaechs tegen avont soe sagen wy theylich lant daer wy seer blyde om waere [...] Ende op de zee cant soo maecte de turcken vele groote vieren om dat zy ons sage want nacht was ende sy hadden daer heur wake. En ons quamen van veers tegen een galeyen en wy hadden gemeynt dat turcken geweest hadden maer het was hertoghe Frederick van sasse dewelcke

²⁷ 's Woensdags, na Maria-Visitatie, voeren we verder en zagen we het eiland en de bergen van het koninkrijk Cyprus. Daarna voeren we voorbij een stad, Pafos genaamd. [...] Op donderdagochtend kwamen we aan in een vervallen handelsstad, die ook op het eiland Cyprus ligt [...] die noemt men Limasol [...] en diezelfde dag zijn we daar 's avonds vertrokken. 's Vrijdags hadden we zo'n goede wind dat de galei zo snel ging als een paard draven kan. Rond het tijdstip van het avondgebed zagen we het Heilig Land, waarop we dan samen met de priesters en monniken knielden en het *Te Deum laudamus* zongen. Diezelfde dag vertrokken de landsheren van Saksen en Beieren met hun galei uit het Heilig Land. We hebben ze zien vertrekken, maar wij hadden niet door dat het de landsheren waren. Hun patroon had zich aan ons bekend gemaakt, zo zei men ons nadien, en de landsheren hadden ons graag ontmoet en met ons gepraat, maar omwille van de wind konden ze niet langs zij komen. Toen de heidenen ons zagen, staken ze vele vuren aan in het Heilig Land: een signaal, om het binnenland te verwittigen en om te weten te komen of de galei, die Jaffa nadert, een vijand is of een geleide wil. Zaterdagochtend kwamen we aan voor de rede van Jaffa [...] Onze patroon liet nog ver voor de kust het anker uitwerpen en hij liet buksen afvuren. Dat is een signaal dat men een geleide wil. Daarop hebben de heidenen ook buksen afgevuurd. Toen er veel heidenen verscheenen, zond onze patroon zijn secretaris en zijn tolk in een bootje daarheen om een geleide te vragen bij de heidenen.

syn pelegrimage gedaen hadde tot Ierusalem en zeylde wederom naer Venegien. Item des saterdaechs smorgens den vij dach van Iuly soe quamen wy tot Iaffa en wy pelegrimis seer verblyt waere ende danckten den almoegende god dat wy daer gesont comen waeren en soo songe wy alle gemeyn te Deum Laudamus en terstont soo sondt den patroon synen trosman om sauveconduyt en wy moesten blyven inde galeyen (Hs. Gent, UB, 1309, p. 84-87).²⁸

9. BESLUIT

Omdat Jan van Berchem consequent de (kerkelijke) kalender van het jaar 1493 volgt en in Venetië nog Christoph von Bayern en Eleonora d'Aragona ziet, bevat zijn reisverslag op zich reeds voldoende elementen om aan te tonen dat hij op 7 maart 1493 op pelgrimstocht vertrekt. De verdere overeenkomsten met het relaas van Heinrich Von Zedlitz bevestigen dat jaartal alleen maar. Natuurlijk zijn de openingsregels van Jan van Berchems reisverslag zeer misleidend, en ze zijn dat helaas ook gedurende geruime tijd geweest. Het is niet duidelijk waarom daar '*int jaer ons heeren dusement vier hondert ende vier ende negentich*' geschreven staat. Misschien is Jan van Berchem pas vele jaren na zijn tocht aan zijn relaas begonnen. Liet zijn geheugen hem toen wat in de steek en vergiste hij zich daarom van jaartal? Misschien is hij dan zelfs overleden voor hij zijn manuscript kon voltooiën, wat het ontbreken van het grootste deel van de pelgrimage naar Santiago kan verklaren. Hoe dan ook, het loont soms de moeite om eens buiten het eigen vak- of taalgebied te speuren. Een beetje historische kritiek is in het lezen van oude teksten duidelijk geen overbodige luxe, ook wanneer dit meer vragen oproept dan men onmiddellijk kan beantwoorden.

Errare humanum est, perseverare diabolicum (Lucius Annaeus Seneca)

²⁸ 'Goulfe': golf [in deze context: de Golf van Satalia]. 'Taffa': Pafos. 'Lumesou' en 'Limisou': Limasol.

Literatuurlijst

- Bogaert, M.** (2005). *Jan van Berchem: de heylige pelgremage ende reyse van Jherusalem*. Gent: Universiteit Gent, Faculteit Letteren en Wijsbegeerte (onuitgegeven licentiaatsverhandeling).
- Carasso-Kok, M.** (1981). *Repertorium van verhalende historische bronnen uit de middeleeuwen: heiligenlevens, annalen, kronieken en andere in Nederland geschreven verhalende bronnen*. Leiden: Brill.
- Cartwright, J.** (1903). *Isabella d'Este, Marchioness of Mantua, 1474-1539, Volume I*. London: Murray. <<https://archive.org/details/isabelladestemar02adyj>> [29 mei 2015]
- Cartwright, J.** (1910). *Beatrice d'Este, Duchess of Milan, 1475-1497: A Study of the Renaissance*. London: Dent.
<<http://www.gutenberg.org/ebooks/25622>> [29 mei 2015]
- Conrady, L.** (1882). *Vier rheinische Palaestina-Pilgerschriften des XIV., XV. und XVI. Jahrhunderts*. Wiesbaden: Feller und Gecks.
<<https://archive.org/details/vierrheinischep00conrgoog>> [29 mei 2015]
- Delle Donne, R. & Zorzi, A.** (2002). *Le storie e la memoria: In onore di Arnold Esch*. Firenze: Firenze University Press.
<<http://www.fupress.com/archivio/pdf/2843.pdf>> [29 mei 2015]
- De Raadt, J.** (1892). 'Le Manoir de Bosschesteyn appelé vulgairement Halmalshof et Allemanshof à Broechem'. *Bulletin du cercle archéologique, littéraire et artistique de Malines*, Vol. 3, p. 247-299.
- De Saint-Genois, J.** (1855). 'Jean van Berchem, voyageur brabançon du XVe siècle'. *Messenger des sciences historiques, des arts et de la bibliographie de Belgique*, p. 460-468.
- Esch, A.** (1984). 'Gemeinsames Erlebnis, individueller Bericht: Vier Parallelberichte aus einer Reisegruppe von Jerusalem-pilgern 1480'. *Zeitschrift für Historische Forschung*, Vol. 11, nr. 4, p. 385-416.
- Fouquet, G.** (2007). *Die Reise eines niederadeligen Anonymus ins Heilige Land im Jahre 1494*. Frankfurt am Main: Lang.
- Fricke, W.** (2000). *Die Itinerarien des Konrad von Parsberg, des Reinhard von Bemelberg, und ihrer Mitreisenden über eine Pilgerreise nach Jerusalem im Jahre 1494: zugleich ein Beitrag zur Erforschung von Fremdenfurcht und Fremdenfeindschaft im Spätmittelalter*. Bochum: Projekt Verlag.
- Godefroy-Ménilglaise, D.C.** (1861). *Voyage de Georges Lengherand, mayeur de Mons en Haynaut, à Venise, Rome, Jerusalem, Mont Sinai & Le Kayre, 1485-1486*. Mons: Masquillier & Dequesne.
- Gonnet, C.J.** (1884): 'De ridderlijke broederschap van den heiligen lande te Haarlem'. In Gonnet, C.J. (red.), *Bijdragen voor de geschiedenis van het Bisdom van Haarlem, deel 11*. Haarlem: Küppers, p. 186-232.

- Grotefend, H.** (1982). *Taschenbuch der Zeitrechnung des deutschen Mittelalters und der Neuzeit*. Hannover: Hahnsche Buchhandlung.
- Hs. Gent, UB, 1309.** Van Berchem, Jan. *Heylighe pelgremage ende reyse van Jherusalem*. Afschrift uit de 19de eeuw, naar het origineel in het bezit van graaf de Ribeaucourt.
<<http://adore.ugent.be/view/archive.ugent.be:993DE5C8-A393-11E2-8D26-BB-7DB44EB760>> [29 mei 2015]
- Massarenti, A.** (2007). 'L'iniziazione politica di una giovane sovrana: Beatrice d'Este e Eleonora d'Aragona in visita diplomatica presso la Repubblica di Venezia (maggio 1493)'. *Genesis: rivista della Società Italiana delle Storiche*, Vol. 6, nr. 2, p. 137-164.
<<http://dx.medra.org/10.1400/106047>> [29 mei 2015]
- MNW:** Verwijs, E. & Verdam, J. (1885-1941). *Middelnederlandsch Woordenboek*. 's-Gravenhage: Nijhoff. <<http://gtb.inl.nl/>> [29 mei 2015]
- Newett, M.** (1907). *Canon Pietro Casola's Pilgrimage to Jerusalem in the Year 1494*. Manchester: Manchester University Press.
<<https://archive.org/details/canonpietrocasol00casouoft>> [29 mei 2015]
- Paoletti, A.** (2001). *Viaggio a Gerusalemme di Pietro Casola*. Alessandria: Edizioni dell'Orso.
- Prevenier, W.** (1995). 'Chronologie.' In Art, Jan (red.), *Hoe schrijf ik de geschiedenis van mijn gemeente, deel IIIa*. Gent: Stichting Mens en Cultuur, p. 91-128.
- Prims, F.** (1940): *Geschiedenis van Antwerpen, vol. 7: Onder de eerste Habsburgers (1477-1555): 3de boek, geestelijke orde*. Antwerpen: Standaard.
- Röhricht, R.** (1894). 'Die Jerusalemfahrt des Heinrich von Zedlitz (1493)'. *Zeitschrift des Deutschen Palaestina-Vereins*, Vol. 17, 1894, p. 98-114, 185-200, 277-301.
<http://resikom.adw-goettingen.gwdg.de/berichte/PDF/Roehricht_1894_Zedlitz.pdf> [29 mei 2015]
- Röhricht, R.** (1900). *Deutsche Pilgerreisen nach dem heiligen Lande*. Innsbruck: Wagner'sche Universitäts-Buchhandlung.
- SR # 102** - Stadsarchief Antwerpen: schepenregister SR # 102 (1492-II).
- Strubbe, E. & Voet, L.** (1960). *De chronologie van de middeleeuwen en de moderne tijden in de Nederlanden*. Antwerpen: Standaard.
- Tigelaar, J.** (2002). 'Soe avontuerden wij de pelgrimage: de pelgrimage van Jan van Berchem (1495-1496)'. *Transparant: tijdschrift van de Vereniging van Christen-Historici*, nr.3, p. 8-11.
- Van Herwaarden, J.** (2005). *Een profane pelgrimage naar de Middeleeuwen: opstellen van prof. dr. Jan van Herwaarden over geloof en samenleving in de laatmiddeleeuwse Nederlanden*. Hilversum: Verloren.
- Van Speybrouck, A.** (1897). 'Naar Jerusalem'. *Biekerf*, Jg. 8, nr. 8 (bijblad), p. I-XVI.
- WNT:** De Vries, M. & Te Winkel, L.A. (1882). *Woordenboek der Nederlandsche Taal*. 's-Gravenhage: Nijhoff. <<http://gtb.inl.nl/>> [29 mei 2015]